तत्पुरुष समास

प्रस्तोता – अरुण पाण्डेय

- **तत्पुरुषः ॥**
  - अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः॥
- **द्विगुश्च ॥**
  - द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात्॥
- **द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥**
  - द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स च तत्पुरुषः।
    कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित इत्यादि॥

कृष्ण अम् श्रित सु	द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः
कृष्ण श्रित	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
कृष्णश्रित सु	स्वौजसमौट्छस्टाभ्या.........
कृष्णश्रितः	रुत्वविसर्ग

❖ **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥**

✓ तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह वा प्राग्वत्। शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् ? अक्ष्णा काणः॥

शङ्कुला टा खण्ड सु	तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन
शङ्कुला खण्ड	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः

❖ **कर्तृकरणे कृता बहुलम्॥**

✓ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत्। हरिणा त्रातो हरित्रातः। नखैर्भिन्नः नखभिन्नः। (प.) कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्। नखनिर्भिन्नः॥

❖ **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥**

✓ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत्। यूपाय दारु यूपदारु। (*तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः*)। तेनेह न - रन्धनाय स्थाली।

यूप ङे दारु सु	चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः
यूप दारु	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
यूपदारु सु	स्वौजसमौट्छस्टाभ्या.........
यूपदारु	स्वमोर्नपुंसकात् ।

❖ ***वार्तिक- अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्***

✓ द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम्। गोरक्षितम्॥

- **पञ्चमी भयेन ॥**
  - चोराद्भयं चोरभयम् ॥

चोर ङसि भय सु	पञ्चमी भयेन
चोर भय	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
चोरभय सु	स्वौजसमौट्छस्टाभ्या.........
चोरभयम्	अतोऽम् , अमि पूर्वः

- **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥**
- **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥**
  - अलुगुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः । कृच्छ्रादागतः॥

❖ **षष्ठी॥**

✓ सुबन्तेन प्राग्वत्। राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः॥

राजन् ङस् पुरुष सु	षष्ठी
राजन् पुरुष	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
राजपुरुष	नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य

विभक्तिकार्य के पश्चात् **राजपुरुषः**

❖ **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे॥**

✓ अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्ट-श्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकाधिकरणे किम्? पूर्वश्छात्राणाम्॥

❖ **अर्धं नपुंसकम् ॥**

✓ समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत्। अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली।

अर्ध सु पिप्पली ङस् — अर्धं नपुंसकम्

अर्धपिप्पली

❖ **सप्तमी शौण्डैः॥**

✓ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत्। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्ड इत्यादि। द्वितीयातृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि तृतीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः॥

अक्ष सुप् शौण्ड सु — सप्तमी शौण्डैः

अक्षशौण्ड

❖ **दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥**

✓ संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। तेनेह न - उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः॥

पूर्वा सु इषुकामशमी सु — दिक्संख्ये संज्ञायाम्

पूर्वेषुकामशमी

❖ **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥**

✓ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः - पूर्वा शाला इति समासे जाते *(सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः)*॥

पूर्वा ङि शाला ङि — तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च

पूर्वा शाला — सुपो धातुप्रातिपदिकयोः

पूर्व शाला — सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः

- **दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥**
  - अस्माद्भवाद्यर्थे ञः स्यादसंज्ञायाम्॥

पूर्व शाला ञ(अ) दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः

- **तद्धितेष्वचामादेः ॥**
  - ञिति णिति च तद्धितेष्वचामादेरचो वृद्धिः स्यात्। यस्येति च। पौर्वशालः। पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ। (*द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य समासवचनम्*)॥

पौर्व शाला अ तद्धितेष्वचामादेः

पौर्व शाल् अ यस्येति च

पौर्वशाल सु स्वौजसमौट्छस्टा......

पौर्वशालः

❖ **गोरतद्धितलुकि ॥**

✓ गोऽन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तु तद्धितलुकि। पञ्चगवधनः॥

पञ्चन् जस् गो जस् धन सु — तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च

पञ्चन् गो धन — सुपो धातुप्रातिपदिकयोः

पञ्च गो टच्(अ) धन — नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य,गोरतद्धितलुकि

पञ्च ग् अवङ्(अव्) अ धन — अवङ् स्फोटायनस्य, यस्येति च।

पञ्चगवधन

❖ **तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥**

❖ **संख्यापूर्वो द्विगुः ॥**

✓ तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात्।

❖ **द्विगुरेकवचनम् ॥**

✓ द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् ॥

❖ **स नपुंसकम् ॥**

✓ समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्। पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ।

पञ्चन् आम् गो आम्	तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च
पञ्चन् गो	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
पञ्च गो टच्(अ)	नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य,गोरतद्धितलुकि
पञ्च ग् अवङ्(अव्)अ	अवङ् स्फोटायनस्य, यस्येति च
पञ्चगव सु	स्वौजसमौट्छस्टा....
पञ्चगव अम्	अतोऽम्
पञ्चगवम्	अमि पूर्वः

❖ **विशेषणं विशेष्येण बहुलम्॥**

✓ भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम् - कृष्णसर्पः। क्वचिन्न - रामो जामदग्न्यः॥

नील सु उत्पल सु	विशेषणं विशेष्येण बहुलम्
नील उत्पल	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
नीलोत्पल सु	स्वौजसमौट्छस्चटा.....
नीलोत्पलम्	अतोऽम्, अमि पूर्वः

❖ **उपमानानि सामान्यवचनैः ॥**

✓ घन इव श्यामो घनश्यामः। (*शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्*)। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥

❖ **नञ् ॥**

✓ नञ् सुपा सह समस्यते॥

❖ **नलोपो नञः ॥**

✓ नञो नस्य लोप उत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः॥

नञ्(न) ब्राह्मण सु	नञ्
न ब्राह्मण	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
अ ब्राह्मण	नलोपो नञः
अब्राह्मण सु(स्)	स्वौजसमौट्छस्चटा.....
अब्राह्मण रु(र्)	ससजुषो रुः
अब्राह्मणः	खरवसानयोर्विसर्जनीयः

❖ तस्मान्नुडचि ॥

✓ लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्। अनश्वः। नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः॥

नञ्(न) अश्व सु	नञ्
न अश्व	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
अ अश्व	नलोपो नञः
अ नुट्(न्) अश्व	तस्मान्नुडचि
अनश्व सु	स्वौजसमौट्छस्चटा.....
अनश्वः	रुत्व विसर्ग।

- **कुगतिप्रादयः ॥**
  - ✓ एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते। कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः॥
- **ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥**
  - ✓ ऊर्यादयश्च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः। ऊरीकृत्य। शुक्लीकृत्य। पटपटाकृत्य। सुपुरुषः॥

1. ऊरी कृत्वा	कुगतिप्रादयः
ऊरीकृत्य	समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्
2. शुक्ल च्वि कृत्वा	अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः
शुक्ल कृत्वा	चुटू, वेरपृक्तस्य
शुक्ली कृत्वा	अस्य च्वौ, कुगतिप्रादयः
शुक्लीकृत्य	समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्

3. पटत् डाच्(आ)कृत्वा	अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्धादनितौ डाच्
पटत् पटत् आ कृत्वा	डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्
पटपटत् आ कृत्वा	नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् (पररूप)
पटपट् आ कृत्वा	टेः
पटपटा कृत्वा	कुगतिप्रादयः
पटपटाकृत्य	समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्
4. सु पुरुष सु	कुगतिप्रादयः
सु पुरुष	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
सुपुरुष सु	स्वौजसमौट्छस्टा....
सुपुरुषः	रुत्व विसर्ग

❖ *(प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया)*। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः। *(अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया)*। अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे –

1. प्र आचार्य सु	*प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया*
प्राचार्य	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
प्राचार्य सु	स्वौजसमौट्छस्टा....
प्राचार्यः	रुत्वविसर्ग
2. अति माला अम्	*अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया*
अति माला	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः

❖ **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥**

✓ विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु तस्य पूर्वनिपातः॥

❖ **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥**

✓ उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। अतिमालः। (*अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया*)। अवक्रुष्टः कोकिलया - अवकोकिलः। (*पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या*)। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। (*निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या*)। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः - निष्कौशाम्बिः॥

❖ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥**

✓ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत्कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्॥

❖ **उपपदमतिङ् ॥**

✓ उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते। अतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भम् करोति कुम्भकारः। अतिङ् किम् ? मा भवान् भूत्। माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम्। (प.) गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः। व्याघ्री। अश्वक्रीती। कच्छपीत्यादि॥

❖ **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः॥**

✓ संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम्। निर्गतमङ्गुल्यो निरङ्गुलम्॥

द्वि औ अङ्गुलि औ	तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च
द्वि अङ्गुलि	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
द्व्यङ्गुलि अच् (अ)	तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः
द्व्यङ्गुल् अ	यस्येति च

द्व्यङ्गुल सु(अम्) – द्व्यङ्गुलम्

❖ **अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥**

✓ एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्॥

❖ **रात्राह्नाहाः पुंसि ॥**

✓ एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः। सर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। (*संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्*)। द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्॥

❖ **राजाहः सखिभ्यष्टच्॥**

✓ एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः॥

परम सु राजन् सु	विशेषणं विशेषेण बहुलम्।
परम राजन्	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
परम राजन् टच्(अ)	राजाहः सखिभ्यष्टच्
परम राज् अ	नस्तद्धिते
परमराज सु – परमराजः	

❖ **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥**

✓ महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाराजः। प्रकारवचने जातीयर्। महाप्रकारो महाजातीयः॥

❖ **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः॥**

✓ आत्स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश। अष्टाविंशतिः॥

❖ **त्रेस्त्रयः ॥**

✓ त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। त्रयस्त्रिंशत् ॥

त्रि जस् दशन् जस् > त्रि दश>त्रयस् दश>त्रयोदश

❖ **परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥**

✓ एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। (*द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः*)। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः॥

❖ **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥**

✓ समस्येते। अकारश्चानयोरन्तादेशः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलं कुमार्यै - अलंकुमारिः। अत एव ज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः॥

❖ **अर्धर्चाः पुंसि च ॥**

✓ अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्धर्चः। अर्धर्चम्। एवं ध्वजतीर्थशरीरमण्डपयूपदेहाङ्कुशपात्रसूत्रादयः। सामान्ये नपुंसकम्। मृदु पचति। प्रातः कमनीयम्॥

धन्यवाद: